

Wie zich interesseert voor platteland en boerenstand in Nederland en tracht de oneinige verscheidenheid in leven en werken van onze agrarische bevolking, zoals wij deze thans voor ons zien, te begrijpen, wordt zich telkens weer pijnlijk bewust van de grotendeels nog witte vlek, die de agrarische geschiedenis van Nederland nog steeds vormt in het geheel van ons historisch weten.

Men moet zich dit voor ogen houden om te begrijpen, dat het nog mittig en nodig is om aandacht te besteden aan één der meest opvallende verschijnselen in onze agrarische geschiedenis van de laatste eeuwen, nl. de fundamentele wijziging van het karakter van de landbouw in de provincie Groningen, in een periode, die ruwweg kan worden aangeduid als de eeuw tussen 1775 en 1875. In grove trekken is het verschijnsel op zichzelf vrij algemeen bekend. Nog tegen het eind van de 18de eeuw was Groningen in hoofdzaak een veeteeltgebied, waar het zwaartepunt lag bij het voortbrengen van zuivel en vlees. De landbouw in dit gewest droeg toen ongeveer het zelfde karakter als die in de provincie Friesland. Een eeuw later was Groningen een uitgesproken akkerbouw-provincie geworden en het had hiernee een ontwikkeling te zien gegeven, die niet alleen geheel anders was dan die van Friesland, doch ook van die van het land als geheel volkomen afweek. Het is zonder meer duidelijk, dat wij hier hebben te maken met een historisch probleem van de eerste rang. Op zich zelf zijn dergelijke radicale structuurwijzigingen van het economische en als gevolg daarvan van het sociale leven reeds belangrijk en interessant en ze hebben dan ook steeds de aandacht van de historici in sterke mate getrokken. De voorbeelden echter van dergelijke revoluties in de laatste eeuwen, die ons bekend zijn, betreffen verschijnselen van een nationaal karakter of -wanneer ze slechts een bepaald gebied betreffen- ze passen in het geheel van de geestelijke en materiële ontwikkeling van het betreffende land en in de positie, die het in het betreffende tijdvak in het spel van de internationale economische verhoudingen innam. Natuurlijk betekent dit niet, dat deze omwentelingen voor de historicus probleemloos zijn, doch ze geven niet het gevoel, dat men hier heeft te maken met iets ongerijnds. Dit gevoel met iets ongerijnds, met een zonderlinge anomalie te maken te hebben, geeft deze omwenteling in het agrarische productieproces in Groningen wel. Zoals gezegd gaat deze immers volkomen tegen de voor ons land normale ontwikkeling in. Enkele cijfers om dit iets duidelijker te demonstreren. In 1818 maakte in Groningen het grasland nog 64% uit van de totale oppervlakte cultuurgrond, terwijl toen, naar alle waarschijnlijkheid, reeds een vrij aanzienlijke daling had plaats gevonden. In 1833 was het percentage gedaald tot 47, in 1888 tot 31. Voor de rest van Nederland bedroeg dit percentage in 1833 59, en in 1888 58, m.a.w. er trad daar feitelijk geen wijziging op. Deze zonderlinge tegenstelling tussen de ontwikkeling in Groningen en die in het land als geheel maakt het probleem nog veel belangrijker en interessanter, ook al gaat het slechts om een gebied van een paar duizend km² en, zoals gezegd, slechts de toestand, waarin de agrarische geschiedenis van Nederland verkeert, kan het begrijpelijk maken, dat niet reeds lang dit probleem te uit en te na is onderzocht en aanvaardbare conclusies zijn getrokken omtrent het hoe en het waarom van deze grondige structuurwijziging. Tot nu toe is ons feitelijk niet meer bekend geworden, dan het feit, dat er inderdaad een wijziging heeft plaats gevonden. Wanneer de verandering precies heeft plaats gevonden, waar deze zich precies voor deed, waar ze het meest radicaal geweest is, er is ons daarover heel weinig bekend geworden. Is dus de beschrijving van het verschijnsel onvoldoende, met de pogingen om het begrijpelijk te maken, het in verband te brengen met de verschillende factoren, die de ontwikkeling van het landbouwleven in dit gewest hebben beïnvloed, staat het niet veel beter. De verklaringen, die tot nu toe aan de hand zijn gedaan, kunnen de toets der kritiek niet doorstaan.

De voorstelling van zaken die men, in verschillende vormen herhaald, in de literatuur kan vinden, is, zoals bekend, ongeveer de volgende. In de 18de eeuw werd de provincie Groningen verschillende malen ernstig door de veepest geteisterd. In 1715 trad deze ziekte voor het eerst op, in 1745 deed ze zich weer in ernstige mate voor en ze kwam ten derde male terug in de periode 1766-1773. De runderen stierven bij duizenden, vele stallen stierven enkele malen achter elkaar vrijwel volkomen uit. Vrees voor herhaling van de reep en de schaarste aan vee, die op deze wijze was ontstaan, zouden de boeren er toe hebben ge-

bracht over te gaan tot het scheuren van grasland en hierin zou men de primaire oorzaak moeten zoeken van de totale karakterwijziging van de landbouw in Groningen. Soms worden secundaire oorzaken genoemd. Addens noemt o.a. de hoge graanprijzen, aan het eind van de 18de eeuw, de verbeterde waterafvoer, door het stichten van watermolens, in de periode 1790-1815, terwijl hij tenslotte wijst op de verkoop van boerderijen van de provincie, omstreeks 1770, waardoor een belangrijke oppervlakte grond in handen van boeren-eigenaars zou zijn gekomen, die zodanig de vrijheid kregen met deze gronden naar eigen wens te handelen, dus o.a. ze te scheuren. Altijd komt men echter weer terug op de veepest als hoofdoorzaak. Blijkbaar is men vrij algemeen/de overtuiging toegedaan, dat het proces van omzetting in een vrij korte periode omstreeks de eeuwwisseling in hoofdzak afliep. Zo schrijft Addens, wanneer hij spreekt over de invloed van de in 1818 uitbrekende graan crisis op de welvaart op het Groninger platteland: "De Groninger boeren, nu in hoofdzak akkerbouwers en vooral graantelers geworden,"

In wesen is het klassieke beeld, zoals ik het zojuist in het kort heb trachten weer te geven, onjuist. Zoals reeds terloops is opgemerkt, bestond, volgens de "Staat van den Landbouw en der Landhuishouding in de provincie Groningen in den jaren 1818" de cultuurgrond in 1818 nog voor 164% uit grasland. Er was nl., volgens de opgave, 137.710 grazen bouwland en 246.037 grazen grasland. Al zijn deze cijfers natuurlijk niet zo nauwkeuring als ze lijken, er is geen enkele reden om er aan te twifelen, dat ze bij benadering juist zijn. In 1888 was, zoals gezegd, het percentage grasland gedaald tot 31. De toename van het percentage bouwland tussen 1818 en 1888 was dus vrijwel even groot als het percentage bouwland, dat in 1818 aanwezig was. Is het hiardoor feitelijk reeds duidelijk, dat het scheuren van het gras in hoofdzak pas na 1818 plaats vond, men dient er verder rekening mee te houden, dat ook vóór het uitbreken van de veepestepidemie van omstreeks 1770, in Groningen reeds belangrijke oppervlakten bouwland aanwezig waren. Zo waren de jonge Dollardpolders en ten dele ook de jongere polders in het Noorden van de provincie als bouwland in gebruik, evenals een groot deel van de gronden in de Veenkoloniën, terwijl ook overal elders in de provincie een zeker percentage van de grond als bouwland werd gebruikt. Een schatting, dat omstreeks 1750 een kwart van de oppervlakte cultuurgrond in Groningen als bouwland werd gebruikt, lijkt mij aan de voorzichtige kant. Al kan niet worden ontkend, dat tussen 1770 en 1818 in Groningen oppervlakten gras van betekenis zijn gescheurd, dit zal vermoedelijk op zijn hoogst betrekking hebben gehad op 10.000 à 20.000 ha. Het overgrote gedeelte van het gras, dat in Groningen is gescheurd - om de orde van grootte te bepalen, te schatten op minstens 4/5 - moet na 1818 onder de ploeg zijn gekomen.

Het is dus een vergissing, als men veronderstelt, dat Groningen in het begin van de 19de eeuw reeds een akkerbouwgebied zou zijn geworden en hierna is ook de veronderstelling van de baan, dat door de veepest of welke aan het eind van de 18de eeuw werkende oorzaak ook, deze wijziging in feite teweeg zou zijn gebracht.

Het is de moeite waard een ogenblik stil te staan bij de vraag, hoe deze liggende kan zijn ontstaan. Voorzover ik heb kunnen nagaan staat ze - en dit ligt trouwens wel voor de hand - niet uit het eind van de 18de eeuw of het begin van de 19de eeuw. In de mij bekende literatuur uit die dagen heb ik geen positieve opmerkingen in deze richting kunnen ontdekken. Het lijkt waarschijnlijk, dat de oorsprong ligt in enkele mededelingen van Uilkens in zijn "Handboek van de Nederlandse Landhuishoudkunde", van 1836. Deze wijst er daar inderdaad op, dat, tengevolge van de schade, aangebracht door de veepest, boeren genoodzaakt waren een deel van hun grasland te scheuren. Het merkwaardige is, dat, terwijl men vermoedelijk op deze mededelingen verder heeft voortgebouwd, Uilkens zelf tegelijkertijd het bewijs levert, dat men niet in de eerste plaats naar de veepest moet kijken, wanneer men de veranderingen in de structuur van het landbouwbedrijf in Groningen wil begrijpen. Waar Uilkens nl. over het effect van de veepest op het scheuren van het grasland spreekt, noemt hij tegelijkertijd "den Groningerlandschen en Vrieschen boer". Blijkbaar beschouwt hij dus de gevolgen van de veepest in dit opzicht in beide provincies als van een soortgelijk karakter. Ik behoeft U er nauwelijks aan te herinneren, dat, ondanks de invloed van de veepest in de 18de eeuw, Friesland een veeteeltgebied is gebleven, hoewel de natuurlijke factoren er niet zoveel gunstiger of ongunstiger zijn voor de akkerbouw dan in Groningen, zodat deze uitslating van Uilkens alleen reeds moet doen twifelen aan de juistheid van de veronderstelling, dat in Groningen wel de veepest de grondoorzaak zou vormen voor de omschakeling van het landbouwbedrijf.

Uilkens zelf beweert dit ook niet. Hij zegt enkel, dat de veepest

tot scheuren geleid heeft en er is geen enkele reden om aan te nemen, dat dit niet juist zou zijn. Dat dit echter op korte termijn tot een volledige ommekeer in de Groninger landbouw zou hebben geleid, zegt hij nergens.

Veel positiever last H. Dijkema, die zich vermoedelijk wel op Uilkens zal hebben gebaseerd, zich uit in zijn "Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving in de provincie Groningen", 1851. Medion begint de geschetste opvatting geleidelijk een soort van axioma van de agrarische geschiedenis van Groningen te worden. Niemand kwam er toe de kwestie zelf te gaan onderzoeken; men meende blijkbaar voldoende vertrouwen in zijn voorganger te kunnen stellen. Door de theorie veelal in nog positiever vorm te herhalen werkten men er echter toe mee om bij zijn opvolger de overtuiging te versterken, dat het hier om een geheide waarheid ging, den proces, dat trouwens in de wetenschap minder zeldzaam is, dan men misschien wel geneigd is aan te nemen.

Is dus de gangbare voorstelling niet houdbaar, de vraag, wat er dan wel is gebeurd en waarom het is gebeurd, blijft met deze kritiek feitelijk nog onbeantwoord. In het volgende wil ik trachten iets dichters tot de oplossing van het probleem te komen. Er staan ons daarvoor enkele belangrijke bronnen ter beschikking, die, maar ik hoop, tot nu toe niet zijn gebruikt. In de eerste plaats zijn bij het opmaken van het kadaster onstreeks 1830 gegevens verzameld over het gebruik van de cultuurgrond in de Groninger gemeenten. Deze gegevens zijn o.a. afgedrukt in de landbouwstatistiek, deel V, van de "Bijdragen tot de kennis van de tegenwoordige staat der provincie Groningen", van 1870. In de zelfde statistiek zijn eveneens gegevens afgedrukt over het gebruik van de cultuurgrond in 1862, ten behoeve van deze statistiek verzameld. We beschikken hier dus over twee punten in de 19de eeuw over de verhouding bouwland-grasland in de Groninger gemeenten, die vergelijkbaar zijn met gegevens, te ontleenen aan de moderne landbouwstatistiek. Een overzicht van deze gegevens geeft tabel bijlage 1, terwijl de verschillende cartogrammen van deze cijfers een duidelijk beeld geven. De uitkomsten van een vergelijking van de toestand op de verschillende, genoemde data zijn opvallend. In de eerste plaats bevestigen deze cijfers, dat intendant in de meeste Groninger gemeenten sedert 1830 enorme verschuivingen in de aard van het bodemgebruik zijn opgetreden. Verrassend is echter, dat blijkt, dat het gemiddens gerechtvaardigd is de hele provincie in dit opzicht zonder meer over één lijn te scherpen. Het blijkt zelfs, dat er over twaalfstal gemeenten is, waar het percentage grasland in 1830 hoger en in verschillende gevallen zelfs meer dan 1 hoger is dan in 1862. In de gemeenten, waar het percentage wel is gedaald, is deze daling zeer verschillend van o v a n g.

Bij nadere beschouwing blijven duidelijke verschillende gebieden, waarbinnen de veranderingen zich op een bepaalde wijze hebben voltrokken, te kunnen worden onderscheiden, gebieden, welke enige overeenkomst vertonen met de later onderscheiden landbouwgebieden. Een duidelijk eigen karakter vertoont in de eerste plaats het Oldambt, beter gezegd het historische Oud-Oldambt, het de deler van Noorderland, die daar naderhand bij gerekend zijn, ten een ongenoefte v o r m e n d e d. l t r e landbouwgebieden Nieuw- en Oud-Oldambt. Dit gebied vertoont reeds in 1830 een laag percentage grasland. Vooral in het noordelijke gedeelte had het grasland nog slechts een geringe betekenis. In Boortse was het nog slechts 14,1%, in Nieuwolda 19,6% en in Nieuwolda 21,8% in beslag. Ongetwijfeld had toen in het Oldambt reeds een vrij belangrijke daling van het percentage grasland plaats gevonden. Hoewel hier reeds van oudsher relatief veel bouwland was gewoest, in de eerste plaats op de lichtere gronden aan de rand (de "bouwten") en verder in de jonge Hollandpolders, staat daar tegenover, dat eens de oudere kleigronden, d.w.z. alle gronden binnen de dijke van 1545, vrijwel zonder uitzondering als grasland werden gebruikt en vermoedelijk ook nog een deel van de jongere kleigronden in gras lagen. In mijn dissertatie heb ik mij gewaagd aan een schatting van het percentage grasland in het Oldambt, onstreeks 1750 en meende dit op ongeveer 2/3 van de oppervlakte cultuurgrond te kunnen stellen, waarbij in aanmerking nemende, dat de jonge polders toen nog lang niet de oppervlakte van thans hadden, terwijl een groot deel van de lichtere gronden nog niet in cultuur was. Misschien is deze schatting iets aan de hoge kant, maar zeker is, dat in 1830 in het Oldambt reeds zeer belangrijke verschuivingen hadden plaats gevonden en men er reeds in vergeende mate toe was overgegaan op kleigronden, die vroeger in gras lagen, te scheuren. Iets van de oude verhoudingen blijft nog uit het cartogram van de toestand in 1830. In de zuidelijke gemeenten van het Oldambt, waar het per-

centage oude klei -grotendeels roodoorn en knikgronden- hoger is dan in het Noorden, was het percentage grasland nog aanzienlijk hoger. In Bellingwolde bedroeg het zelfs nog meer dan 50, terwijl het ook in Meeden nog bijna 47 bedroeg. Aangenomen mag worden, dat ook in Winschoten en het half-Westerwoldse Wedde, waarover in 1830 geen gegevens bekend zijn, nog vrij hoge percentages grasland voorkwamen. Tussen 1830 en 1862 gaat in het Oldambt de daling van het percentage grasland door. In het Noorden, waar de percentages reeds laag waren, uit de aard der zaak minder sterk, doch in het Zuiden werden grote oppervlakten grasland gescheurd. Toch is het zo even genoemde verschil tussen Noord en Zuid ook dan nog duidelijk te constateren. Eerst in de periode 1862-1930 gaat dit verschil feitelijk verloren. Slechts in de agrarische peripherie van Winschoten en in het Westerwoldse deel van Wedde blijft nog enig grasland van betekenis over; voor de rest speelt het in de agrarische bedrijfsvoering in het Oldambt nauwelijks nog een rol.

Ook in de Veenkoloniën overheerst in 1830 reeds de akkerbouw in sterke mate. Men krijgt de indruk, dat men daar, behalve in de gemeente Oude Pekela en Muntendam, de akkerbouw de grootste uitbreiding had gegeven, die, op dat ogenblik, technisch mogelijk was. Het percentage grasland neemt, behalve in de beide genoemde gemeenten, tussen 1830 en 1862 feitelijk niet meer af. Eerst na 1862, beter gezegd, na het einde van de 19de eeuw, als de kunstmest, stalnast, groenbemesting en compost gaat vervangen, treedt in de Veenkoloniën weer een sterke daling van de omvang van de veehouderij en van het grasland op, zodat het percentage grasland in 1930 tot een zelfde peil was gedaald als in het Oldambt. Slechts in Hoogezand was in het westelijke niet-veenkoloniale gedeelte de betekenis van de veeteelt nog aanzienlijk.

Niet met zekerheid valt te zeggen, of de toestand, welke zich in 1830 in de Veenkoloniën voordeed, als de oorspronkelijke toestand moet worden beschouwd, dan wel, dat ook hier reeds een belangrijke daling van het percentage grasland had plaats gevonden en men misschien de toestand, zoals die zich in Oude Pekela voordeed, moet zien als een relict van een vroeger meer algemeen voorkomend hoger percentage grasland. Dat het percentage aan het eind van de 19de eeuw niet onaanzienlijk hoger is geweest, lijkt niet onwaarschijnlijk.

In Westerwolde had in 1830, evenals in de andere gebieden met overwegend lichte re gronden, de Woldstreek en het Zuidelijk Westerkwartier, het grasland de overhand. Meer dan 2/3 van de oppervlakte cultuurgrond was, volgens de beschikbare gegevens, in gebruik voor grasland. In 1862 is het percentage grasland in Onstwedde aanzienlijk gedaald, terwijl het in Vlagtwedde ongeveer gelijk was gebleven. De daling in Onstwedde is vermoedelijk niet toe te schrijven aan een belangrijke verandering in het in 1830 reeds in cultuur zijnde gebied, doch veelmeer aan de afgraving van de venen en het ontginnen van dalgrond in het grote hoogveengebied van Onstwedde, een zaak, die aan de oude Westerwoldse bevolking grotendeels voorbij ging. Eerst tegen het eind van de vorige eeuw begint de modernisering van het oude Westerwolde en deze leidt dan tot een omzetting op grote schaal, ook in het oude Westerwoldse gebied, van grasland in bouwland, terwijl ook de nieuwe ontginningen vrijwel geheel als bouwland worden gebruikt. Het eindresultaat is dan ook, dat in 1930 in Westerwolde, vooral in Onstwedde, de akkerbouw volkomen overheeft.

Een soortgelijke ontwikkeling laat de Woldstreek zien. In 1830 overheeft hier het grasland nog in zeer belangrijke mate, terwijl, evenals in het eigenlijke Westerwolde, tussen 1830 en 1862 weinig verandering optreedt. Wel dient hierbij terloops opgemerkt, dat nog in 1862 in de gebieden met lichte gronden de grens tussen cultuurgrond en woeste grond niet altijd duidelijk is, vooral waar het de grens tussen het weinig productieve wilde grasland en het gecultiveerde grasland betreft, zodat de verschillende berekeningen omtrent de totale oppervlakte cultuurgrond en die van het percentage grasland, die men, op grond van de gegevens van de statistiek van 1862 kan maken, voor deze gebieden tot enigszins verschillende uitkomsten kunnen leiden. Dat echter in 1862 in Slochteren het grasland overheerst, staat wel vast en ook, dat zich sedertdien een fundamentele verandering van de verhoudingen heeft voorgedaan. In de tweede helft van de 19de eeuw heeft men, door allerlei maatregelen, de oppervlakte bouwland voortdurend uitgebreid en het eindresultaat was, dat in 1930 de Woldstreek een vrijwel volslagen akkerbouwgebied was geworden.

Het derde gebied met lichte grond, het Zuidelijk Westerkwartier, was in 1830 eveneens een overwegend graslandgebied. Evenals in de beide andere genoemde gebieden, was tussen 1830 en 1862 de verandering betrekkelijk gering. Er was misschien een zekere tendentie te bespeuren, tot afname van het percentage grasland, die vooral in de

gemeente Marum aan het licht treedt. In Leek was echter, naar het schijnt, eerder een toename dan een afname te constateren, zodat we, rekening houdende met de zo even genoemde onzekerheden, aangaande de verhoudingen in de gebieden met lichte gronden, nog even constateren, dat de veranderingen niet van betekenis waren. Geheel in tegenstelling met de ontwikkeling in de andere zo juist besproken gebieden, treedt in het Zuidelijk Westerkwartier tussen 1862 en 1930 een onmiskenbare stijging van de oppervlakte grasland in. Zoals uit andere mededelingen trouwens ook blijkt, heeft men in de tussentijd een niet onbelangrijk deel van het bouwland omgezet in grasland, terwijl ook de nieuwe ontginningen vrijwel uitsluitend voor grasland worden bestemd.

Bij de ontwikkeling in het Zuidelijk Westerkwartier sluit die in een nog niet genoemd gebiedje, nl. het Goorecht, de gemeente Haren, zich min of meer aan. Het zekerheid valt hierover niet te oordelen, omdat de gegevens over Haren in 1830 ontbreken. Wel echter is zeker, dat tussen 1862 en 1930 ook daar het percentage grasland belangrijk toenam.

Tenslotte de rest, het noordelijke kleigebied, dat in 1830 in zekere zin nog als een eenheid is te beschouwen. Globaal gesproken kunnen we dit gebied dan zien als een halve cirkel, met als basis een lijn van Zuidhorn naar Delfzijl en met als middelpunt de stad Groningen. Binnen deze halve cirkel naar dan, van de kern naar de rand, het percentage grasland min of meer regelmatig toe. In de gemeenten Groningen, Hoogkerk en Noorderdijk bedraagt het meer dan 75. Daaronheen ligt een halve ring, bestaande uit de gemeenten Adward, Zuidhorn, Ezinge, Adorp, Winsum, Bedum, Middelstum, Ten Boer en Loppersum, met een percentage van 50-70, terwijl in de rest van het gebied het percentage vrijwel overal beneden 50 blijft, met als kleine uitzondering Uithuizen, dat juist boven 50 uitkomt. Opgemerkt zij hierbij, dat de gemeenten Delfzijl en Terwintten, samen vormende het latere landbouwgebied het Klei-Oldambt, eveneens een percentage van meer dan 50 vertonen. De verdeling van bouwland en grasland over het noordelijke kleigebied in 1830 licht, op het eerste oog, vrij logisch. In het algemeen valt immers te zeggen, dat de kern van dit gebied bestaat uit oude, zware, vrij laag gelegen klei, die voor de akkerbouw weinig geschiktheid vertoont, terwijl verder naar buiten de jongere gronden, binnengedijkt uit Lauwerszee, Waddenzee en Fivelboezem, liggen.

Het beeld van 1830 wordt echter in de loop van de 19de eeuw volkomen verstoord. Tussen 1830 en 1862 valt vrijwel in alle gemeenten van dit kleigebied een daling van het percentage grasland te constateren. Laten we de gemeenten Marum en Ulrum in de Marne, die reeds in 1830 een bijzonder laag percentage grasland hadden en het bijzondere geval Appingedam (waarover nog nader) buiten beschouwing, dan vertonen alle gemeenten in dit gebied een aanzienlijke daling - van 10-30% - echter met één grote uitzondering. Een aaneengesloten groep gemeenten, met elkaar praktisch omvattende het Noordelijk Westerkwartier, alsmede Groningen en Noorderdijk, vertonen slechts een zeer geringe daling of zelfs een kleine stijging (Zuidhorn, Grijskerk en Noorderdijk).

In de periode 1862-1930 treedt deze tegenstelling tussen het westelijke kleigebied en de rest in verscherpte vorm naar voren. Terwijl in de noordelijke en oostelijke gemeenten in het algemeen een verdere en voor sommige gemeenten zelfs vrij aanzienlijke daling valt te constateren, laten de meeste der zo even genoemde gemeenten een stijging van het percentage grasland van enige tientallen procenten zien. Bij deze groep sluit zich, in deze periode, de gemeente Winsum aan, waar eveneens een aanzienlijke stijging van het percentage grasland optreedt. In de gemeenten Bedum, Middelstum en Kantens bleef in deze periode het percentage ongeveer gelijk.

Herinneren we ons nog het van de andere gebieden met lichte gronden afwijkend gedrag van het Zuidelijk Westerkwartier en het Goorecht, dan blijkt, wanneer we uiteindelijk de toestand in 1930 vergelijken met die in 1830, dat zich in het Westen van de provincie een blok van gemeenten bevindt, omvattende het gehele Westerkwartier met de daarom aansluitende gemeenten Winsum, Groningen, Noorderdijk en Haren, waar, in deze honderd jaar, niet alleen geen daling is opgetreden (de stijging in Oldambt en Noorderdijk is onbetekend) doch in de meeste gevallen een aanzienlijke stijging van het percentage, soms van enige tientallen procenten, heeft plaats gevonden. Buiten dit gebied is overal in de provincie, met uitzondering van Appingedam, over de periode, als geheel gezien, een aanzienlijke daling opgetreden, meestal van enige tientallen procenten, soms oplopende tot meer dan 50%. Slechts in enkele gemeenten, waar in 1830 het percentage reeds zeer laag was, is de daling minder sterk geweest.

De hiervoor genoemde min of meer regelmatige verspreiding van de gemeenten met meer en minder grasland in een halve cirkel om de stad Groningen, in het noordelijke kleigebied, was in 1930 dan ook volkomen verloren gegaan. Tegenover een westelijk klei-

gebied, waar, als geheel gezien, het grasland de grootste oppervlakte in beslag neemt, staat een oostelijk en noordelijk gebied, waar, met uitzondering van Appingedam, het bouwland verre overweegt. Alleen in de gemeenten Beun en Middelstum nadert het grasland tot de helft van de oppervlakte cultuurgrond.

Is dus sedert 1830 een grote verandering in het noordelijk kliegebied ingetreden, en leidde dit, althans wat het oostelijke gedeelte betreft, tot een zeer grote daling van het percentage grasland, een vraag is nog, hoe wij ons de ontwikkeling vóór 1830 moeten voorstellen. Ongetwijfeld was de "ontgroening" in 1830 in het noordelijk kliegebied minder ver voortgeschreden dan in het Oldambt, waar ook toen reeds niet alleen in de gemeenten met een hoog percentage jonge Dollardklei, doch ook in verschillende gemeenten, die oorspronkelijk voor het grootste deel groen moeten hebben gelegen, slechts relatief weinig grasland meer over was. In Noord-Groningen was toen, met uitzondering van de reeds eerder genoemde gemeenten in de Marne en Appingedam, nog overal bijna 50% of meer van de cultuurgrond als grasland in gebruik. Aan de andere kant was de toestand in Noord-Groningen zeker niet meer de oorspronkelijke. Een typisch weidegebied, waar de akkerbouw slechts een bescheiden plaats innam, zoals het in de 18de eeuw is geweest, was het in 1830 in het geheel niet meer; grote oppervlakten moesten toen reeds zijn gescheurd. Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat dit voor een belangrijk gedeelte na 1800 is gebeurd. De Boer meent in zijn "Overzicht van den Groningschen Landbouw, 1800-1900, in deel V van "Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en ongelegen streken" te kunnen concluderen, dat, kort na 1800, in de districten Westertwarthor, Goorecht en Sappemeer, Hamsingo en Fivelingo geen drieste bouwland was tegen ruim vijfachtste gras. Zeker moet in 1818 het percentage grasland in dit gebied nog aanzienlijk hoger geweest zijn dan in 1830.

Vatten we tenslotte nog eens de gang van zaken voor de gehele provincie samen, dan krijgen we het volgende beeld. Reeds in de 18de eeuw, doch vooral in de 19de eeuw, doet zich in grote delen van Groningen de tendentie voor tot een voortdurende vermeerdering van de oppervlakte bouwland. De neiging tot omzetting van het grasland in bouwland schijnt zich als het ware van de kust naar het binnenland voort te planten. Zo is b.v. op het Hogeland de omzetting in 1830 blijkbaar reeds in volle gang en deze is daar in 1862 praktisch voltooid. Verder in het binnenland echter, met name ook in de Voldstreek, gaat deze nadien nog voort. Ook in het Oosten van de provincie, waar vermoedelijk het proces reeds vroeger begon, laat zich een dergelijke, geleidelijk van de kust zich voortplantende beweging reconstrueren. Ook hier vindt de omzetting in een oud zand- en veengebied als Westerwolde feitelijk pas na 1862 plaats.

In het Westen van Groningen stuit deze akkerbouwvloedgolf op een krachtige weerstand. Weliswaar wint in de periode 1830-1862 de akkerbouw hier enig terrein, doch veel minder dan in de rest van Groningen. In de periode 1862-1930 zet de verstoelt hier een tegenoffensief in en de omvang van het grasland breidt zich hier uit tot boven het peil van 1830.

Tot zo ver de feiten aangaande deze merkwaardige geschiedenis van het bodengebruik in Groningen, voor zover ze mij thans ter beschikking staan, feiten dus, die een heel ander en veel gevarieerder beeld geven, dan het tot nu toe gangbare. Een volgende vraag is nu, hoe wij dit beeld kunnen begrijpen, welke de motieven en overwegingen zijn geweest van de Groninger boeren om met hun land te handelen, zoals ze hebben gedaan en waarin deze motieven en overwegingen hun oorsprong vonden. Zoals ik heb trachten aan te tonen, is een verklaringspoging, die de oorsprong van het verschijnsel tracht te vinden in één of ander incidentele gebeurtenis in het eind van de 18de eeuw, het zij de runderpest, het zij iets anders, als onaanvaardbaar te beschouwen, omdat de omzetting van het grasland naar in beperkte mate een achttiende-eeuws, doch vooral een negentiende-eeuws verschijnsel is, terwijl niet alleen de ontwikkeling in Friesland, maar vooral ook die in het Westen van Groningen, duidelijk laten zien, dat deze factoren, zoals Addens ze b.v. opsomt, onmogelijk van doorslaggevende betekenis kunnen zijn geweest.

Maar wat dan? Welke zullen geneigd zijn de oplossing van het raadsel in de economische richting te zoeken. Het feit, dat men in westelijk Groningen en in Friesland een andere weg volgde, wijst er reeds op, dat een terugvoeren van de gang van zaken op zuiver economische motieven minder gemakkelijk zal zijn, dan men misschien zou verwachten. Misschien zal men veronderstellen, dat hier de grondsoort een rol speelt en het aan de betere geschiktheid van de grond voor de akkerbouw in de oostelijke gedeelten van Groningen zou zijn toe te schrijven, dat men daar tot de akkerbouw is overgegaan. Direct echter dringt zich dan de vraag naar voren, waarom men dat dan niet eerder heeft gedaan. Het eventuele tegenargument, dat toen de ontwateringstoestand in een groot deel van het betreffende gebied voor het uitoefenen van de akkerbouw onvoldoende was en deze pas

verbeterd werd door het plaatsen van watermolens, snijdt geen hout, want er was geen enkele reden, waarom men pas toen en niet eerder tot het plaatsen van watermolens zou hebben kunnen overgaan. De beraaling met watermolens was reeds eeuwen in Nederland algemeen bekend en wijzigingen van betekenis in de beraalingstechniek hebben zich pas ver in de 19de eeuw voorgedaan. Dat echter de mogelijkheid tot verillering van de gang van zaken uit de bodemgesteldheid elke grond ontleent, is het feit -en hiervan is men zich in Groningen veelal niet bewust- dat de akkerbouw in Groningen thans voor een groot gedeelte wordt gedreven op gronden, die daarvoor van nature zeer weinig geschikt zijn en die, wanneer ze als grasland werden gebruikt, voor de boer belangrijk betere bedrijfsresultaten zouden opleveren. Bij een andere gelegenheid heb ik in het bijzonder trachten aan te tonen, hoe men de gronden in de Woldstreek, de gemeente Slochteren, volkomen tegen de natuurlijke omstandigheden in, met kunst en vliegwerk geschikt heeft gemaakt voor de akkerbouw, daarvoor zeer kostbare grondverbeteringen heeft toegepast, zich nog ieder jaar hoge beraalingskosten getroost en zich uiteindelijk nog met ratige bedrijfsuitkomsten tevreden moet stellen. Precies het zelfde geldt van een zeer groot gedeelte van onze kleigronden. De bodemkartoring, zoals deze thans vanuit Wageningen door de school Costing-Edelman op grote schaal wordt bedreven, heeft in de laatste jaren nog weer eens duidelijk aangetoond, hoe groot de verschillen zijn, wat betreft de landbouwkundige waarde van de diverse kleigronden in Nederland. Het blijkt, dat in de praktijk o.a. de verspreiding van bouwland en grasland op de kleigronden zeer nauw met deze verschillen in aard en kwaliteit samenhangt. In het noordelijk en oostelijk deel van Groningen is deze samenhang wel niet geheel, doch grotendeels verloren gegaan. Roodoorn-, krik- en zware kleigronden langs de rand van de oude Dollard, in de streek ten Zuiden van het Danstendiep, in Immersdijk en in de verschillende oude kernen van het Hogeland, zijn, uit landbouwkundig oogpunt gezien, voor een groot deel ten onrechte tot bouwland gemaakt en ze hebben daardoor in de loop van de jaren van hun gebruikers zware financiële offers geëist. Dat men b.v. in de landbouwgebieden "Centrale Bouwstreek" (de gemeenten Boer en Ten Boer) en "Oud-Oldambt" (de zuidelijke gemeenten in het Oldambt, die voor een belangrijk gedeelte bestaan uit voor akkerbouw minder gesigende kleigronden) wel te ver is gegaan met scheuren, wordt bevestigd door gegevens, verzameld door het boekhoudbureau van de Groninger Maatschappij van Landbouw. Volgens deze gegevens bedroeg de bruto-winst in de Noordelijke Bouwstreek, d.w.z. het Hogeland, dat voor het grootste gedeelte als wel voor de akkerbouw behoorlijk geschikt kan worden beschouwd, in de periode 1924-1939 gemiddeld f 116,22 per ha, doch in de Centrale Bouwstreek slechts f 95,97, dus meer dan 22 gulden per ha per jaar minder. Dat bij een gebruik als grasland de financiële resultaten in de Centrale Bouwstreek aanzienlijk gunstiger zouden zijn geweest, wordt waarschijnlijk gemaakt door de bedrijfsuitkomsten in het Noordelijk Westerkwartier, waar de voor de akkerbouw minder geschikte kleiorten wel als grasland worden gebruikt. Hier bedroeg nl. de bruto bedrijfswinst per ha f 120,05, dus nog iets meer dan in de Noordelijke Bouwstreek. In het Nieuw-Oldambt, in het algemeen ook als geschikt voor de akkerbouw aan te merken, bedroeg in deze periode de gemiddelde bedrijfswinst f 111,77, doch in het Oud-Oldambt slechts f 82,74 per ha, dus bijna f 30,- per ha minder, hoewel men hierbij natuurlijk ook rekening moet houden met de minder vruchtbare zand- en veengronden, welke in het Oud-Oldambt voorkomen.

Heeft men dus in het oostelijke gedeelte van Groningen gronden tot bouwland gemaakt, die daarvoor positief weinig geschiktheid vertonen, in het westelijke gedeelte is dit niet gebeurd; men treft daar slechts bouwland op gronden, die daarvoor bijzondere geschiktheid vertonen. In Friesland wordt vermoedelijk zelfs een niet onbelangrijke oppervlakte land als grasland gebruikt, die uitstekend bouwland zou leveren. Nogmaals, verschil in de aard van de bodem kan men in het algemeen dus niet als oorszaak aangeven voor de geconstateerde verschillen in de ontwikkeling van het bodemgebruik.

Het prijsverloop van de verschillende agrarische producten kan al evenmin als een motief voor de ingetreden verschuivingen worden aangevoerd; deze prijzen waren immers voor het Westen van Groningen en Friesland in het algemeen niet anders dan die in de rest van Groningen. Interessant is in dit verband nog het merkwuurlijke verschijnsel, dat de omzetting van grasland in bouwland blijkbaar met volle kracht is voortgegaan in de periode van 1818-1830, toen, door de val van de graanprijzen, de akkerbouw in een deplorabele toestand verkeerde.

Van welke kant men de zaak ook bekijkt, met een verklaring uit het economisch motief komt men er niet. Wil men deze merkwuurlijke verschijnselen begrijpen, dan zal men zich los moeten maken van de gedachte, die ons door het rationalisme van de 19de eeuw en door de lange alleenheerschappij van de economie op het terrein der sociale

wetenschappen is bijgebracht, nl. dat het economisch handelen van de mens plaats vindt op grond van rationele overwegingen alleen, dat het alleen door "zuiver" economische motieven zou worden bepaald. Men zal zich er rekenschap van moeten geven, dat er ook nog andere krachten, idealen, strevingen enz. in de mens werken, die zijn handelen, ook zijn economisch handelen, beïnvloeden.

Eén der belangrijkste beweegredenen voor 's menssen handelen is ongetwijfeld het streven naar maatschappelijk aanzien, naar sociaal prestige en men kan zich zelf afvragen of het economisch motief, het streven om zoveel mogelijk geld te verdienen, meestal niet slechts één van vormen is, waarin dit streven naar maatschappelijk prestige zich voordoet, een vorm, die -in onze moderne maatschappij althans- wel een overheersende betekenis heeft gekregen, doch zeker niet de enige is. In dit streven naar maatschappelijk prestige moeten wij, naar mijn mening, de primaire oorzaak zoeken van de gensegheid van een groot deel der Groninger boeren om hun grasland tot bouwland om te zetten. Het is een niet te ontkennen feit, dat in het grootste gedeelte van Groningen gedurende de 19de eeuw en gedeeltelijk ook daarvoor, de akkerbouw een hoger maatschappelijk aanzien heeft genoten dan de veeteelt. Een bouwboer werd en wordt in Groningen maatschappelijk hoger aangeslagen dan een veehouder. Een echte Groninger boer is een bouwboer en hij is er trots op, dat hij het is. Maar akkerbouw en veeteelt in Groningen aan elkaar grenzen is een standsonderscheid tussen beide groepen ten gunste van de bouwboeren duidelijk waar te nemen. Hoewel men in de 19de eeuwse geschriften over de Groninger landbouw natuurlijk geen sociaal-psychologische verhandelingen over dit onderwerp aantreft, spreekt hieruit een duidelijke voorkeur voor de akkerbouw, die de trots en de glorie van de Groninger boer was en tot op zekere hoogte niet ten onrechte. Vooral in het Oosten, in het Oldambt, was dit het geval. Hoewel daar in het begin van de 19de eeuw nog vrij belangrijke oppervlakten grasland waren, was toen de veeteelt reeds volkomen in discrediet en deze werd zelfs verwaarloosd. Deze verwaarlozing is op het Hogeland nooit in die mate opgetreden, doch ook daar was in de 19de eeuw de akkerbouw het hoogste in aanzien, ook daar stond de akkerbouwer maatschappelijk het hoogst.

De akkerbouw was tot een collectief ideaal geworden, dat ieder lid van de landbouwersgroep zoveel mogelijk trachtte na te streven, ook al ging dat veelal, tot op zekere hoogte, tegen zijn directe economische belangen in. Dat deze voorkeur een collectief verschijnsel werd, waaraan weinigen zich onttrokken, is begrijpelijk. Het is voor de socioloog een bekend verschijnsel, dat, wanneer in een bepaalde samenleving een zekere levensvorm door de binnen deze samenleving heersende groep is aanvaard, de rest, juist terwille van het sociale prestige, zich hiernaan niet meer kan en wil onttrekken. Deze levensvorm krijgt een sociaal-dwingend karakter, ze wordt een levensstijl. Ook het economisch leven onttrekt zich aan een dergelijke stijlvorming niet. In iedere min of meer samenhangende groep van personen, die het zelfde bedrijf uitoefenen, ontstaat een algemeen als normaal aanvaarde opvatting over de wijze van bedrijfsvoering; er ontstaat een bepaalde bedrijfstijl.

Men dient dus -zoals ik dit reeds elders heb trachten te betogen- de grote verandering, welke zich in hoofdzaak tussen 1775 en 1875 in het landbouwbedrijf in Groningen heeft voorgedaan, in wesen te zien als een gevolg van een zich wijzigend groepsideaal, waardoor een nieuwe bedrijfstijl ontstond, die geleidelijk door de groep als bindend werd aanvaard.

Een vraag, die uit het voorgaande onmiddellijk volgt, is, hoe wij ons dan het ontstaan van deze wijziging van het groepsideaal, het ontstaan van de collectieve voorkeur voor de akkerbouw, bij het grootste deel van de Groninger boeren, moeten voorstellen.

Ook bij de beantwoording van deze vraag meen ik de lijn te moeten volgen, die ik reeds eerder heb uitgestippeld, zij het met enige variatie en een enkele aanvulling. Het nieuwe feitemateriaal, dat ik sedertdien onder ogen heb gekregen, heeft mijn opvatting versterkt, dat langs deze weg een oplossing kan worden gevonden, al blijf ik erkennen, dat deze oplossing een min of meer hypothetisch karakter draagt.

Naar mijn mening dient men verband te leggen tussen de wijziging van het groeps-ideaal en de landaanwinning aan onze kusten. Laat men de middeleeuwse landaanwinning buiten beschouwing, dan kan men zeggen, dat, wat Noord-Groningen betreft, in dit opzicht vooral de 18de eeuw en de eerste helft van de 19de eeuw van groot belang zijn geweest. In 1717 werd in plaats van de oude zeedijk, die op verschillende plaatsen was doorgebroken, een nieuwe dijk aangelegd, die voor het grootste deel

veel verder buitenwaarts kwam te liggen, waardoor een grote oppervlakte kweldergrond, die voordien slechts onkruid was, voorgoed werd binnengedijkt. Aan het eind van de 13de eeuw en het begin van de 14de eeuw werd aan de IJssel-kust een hele serie kleine polderdijken aangelegd, terwijl hier ook ongeveer in de zelfde tijd een deel van de kwelders langs de mond van het Reitdiep werden inpolderd. In 1311 volgde de grote Noordpolder, in 1327 de Witterpolder en in 1340 de Oostpolder. In het Oldambt startte de inpoldering van de eigenlijke Dollardklei, die vooral in de 14de eeuw vanwege zijn vruchtbaarheid zo beroemd zou worden, in hoofdzaak uit de jaren na 1650. Weliswaar hadden reeds voordien een aantal bedijkingen plaats gevonden, doch deze hadden in hoofdzaak betrekking op minder goede gronden; slechts in de westelijke boezem waren een tweetal polders aangelegd, die tot de eigenlijke Dollardklei kunnen worden gerekend. In 1651 werd in de oostelijke boezem de grote polder Uiterdijken binnengedijkt en in 1665 in de westelijke boezem de polder Oud-Nieuwland. Hierna volgden met regelmatige tussenpozen nieuwe vruchtbare polders, zodat tenslotte tussen 1650 en 1850 een zevental bedijkingen plaats vonden, die in hoofdzaak de landbouw in het Oldambt zijn stempel hebben gegeven.

Deze bedijkingsbedrijvigheid aan de kust nu had twee belangrijke gevolgen. In de eerste plaats leidde de merkwaardige ontwikkeling, die het recht op de aanwas in Groningen in de loop der eeuwen had doorgemaakt, er toe, dat de ingedijkte gronden in de regel toekwamen aan de aan de oude dijk grenzende boerderijen en veelal aan deze bedrijven werd toegevoegd. Het gevolg hiervan was, dat de boerderijen aan de kust een belangrijk hogere gemiddelde grootte kregen dan de bedrijven in het binnenland. In de tweede plaats leidde deze gang van zaken er toe, dat de bedrijven aan de kust, door de aanhechting van deze grond, in toenemende mate bouwboerderijen werden. In de eerste jaren na de inpoldering was men, om technische redenen, genoodzaakt om de vroegere kwelders als bouwland te gebruiken. Daar ze in de regel zeer goede oogsten leverden en bovendien door de aard van de bodem en de gunstige hydrografische ligging, zonder bijzondere moeite en kosten lange tijd als bouwland goed bruikbaar bleven, werden zij veelal naderhand ook niet groen gemaakt. Vooral gold dit voor de Dollardpolders, althans voor de polders, bestaande uit eigenlijke Dollardklei, die een zo grote natuurlijke vruchtbaarheid bezaten, dat ook in het kunstmoestlose tijdvak het bemestingsvraagstuk hier geen rol speelde en de stal mest overbodig, ja zelfs schadelijk geacht werd. Hoewel de ontwikkeling op het Hogeland aanvankelijk minder ver ging dan in het Oldambt - men kon daar, vooral in het Oosten, met het oog op de geringere natuurlijke vruchtbaarheid van de grond (zavel) en daarmee verband houdende mestbehoefte, de veesteelt niet te zeer verwaarlozen heeft ook daar, door de inpolderingen, het landbouwbedrijf langs de kust zich naar en meer in de richting van de akkerbouw ontwikkeld. Zo deed zich dus het verschijnsel voor, dat de boerderijen in de kuststreek grote boerderijen en tegelijk naar en meer bouwboerderijen werden. Grote - en rijke - boer werd daar dus min of meer identiek met bouwboer. Het sociale prestige, dat in een boerensamenleving de grote boer geniet, werd dus op deze wijze gemakkelijk gekoppeld aan het akkerbouwbedrijf. Men begon tegen de bouwboeren op te zien en hij werd tot een navolgenwaardig voorbeeld. Men mag aannemen, dat een ontwikkeling in de richting van een zodanige maatschappelijke waardering van de bouwboer zich op het Hogeland reeds in de 13de eeuw heeft voorgedaan en gelukkig is versterkt, terwijl ze in het Oldambt vermoedelijk al van oudere datum is.

Zo ontstond bij de Groninger boeren, naar valt aan te nemen, een toenemende innerlijke bereidheid om de kant van de akkerbouw uit te gaan. Vermeedelijk zal, toen de vreespost de Groninger boeren voor een dilemma stelde, deze bereidheid reeds aanwezig moeten zijn, zodat zij niet, zoals hun Friese collega's, zo spoedig mogelijk weer de oude toestand hebben hersteld, maar op de nieuwe weg zijn voortgegaan. De goede opbrengsten, die de gescheurde graslanden in de eerste jaren gaven, de nieuwe technische mogelijkheden, die de aan het eind van de 13de eeuw overgenomen Engelse landbouwmethoden boden en tenslotte de goede graanprijzen, hadden tengevolge, dat men de eerste stappen in deze richting niet behoefde te betrouwen. Herhaald zij echter, dat de ontwikkeling in de 13de eeuw niet beslissend was, daar de overgang naar de akkerbouw voor het overgrote gedeelte en voor verschillende delen van Groningen zelfs geheel, in de 14de eeuw plaats vond, zodat men dus aan genoemde nevenoorzaken geen belangrijke betekenis mag toekennen. De grondoorzaak is n.l. de veranderde instelling van de Groninger boer, voortvloeiende uit de zo juist besproken invloeden.

Begrijpelijk wordt op deze wijze ook, hoe de omzetting van het grasland zich als het ware van de kust naar het binnenland voortplantte en hoe deze h.v. in de

Woldstreek in feite pas na 1862 plaats vonden. Misschien zal men zich afvragen of in de Woldstreek en op de lichtere gronden in het algemeen, de ontwikkeling in de richting van de akkerbouw niet in sterke mate is terug te voeren op het in zwang komen van het gebruik van kunstmest. Indedaad heeft het gebruik van kunstmest sedert het eind van de vorige eeuw in verschillende gebieden een zekere stimulans gegeven en nog weer verder te gaan met de omzetting van het grasland. Zeker geldt dit o.a. voor de Veenkoloniën. In wezen echter was het proces vóór het begin van de toepassing van de kunstmest al voltooid. Dit geldt o.a. ook voor de Woldstreek.

Men mag aannemen, dat de nieuwe instelling zich het eerst en het sterkst heeft ontwikkeld in het Oldambt. Van hieruit is de nieuwe bedrijfstijl ongetwijfeld reeds doorgedrongen in de Groninger Veenkoloniën, waarbij het belangrijke aandeel van het Oldambt in de kolonisatie van de Veenkoloniën vermoedelijk een rol van betekenis zal hebben gespeeld. Vernet de Veenkoloniën enerzijds en het Oldambt anderzijds drong later, toen de openlegging en de modernisering van Westervolde begon, de in deze gebieden reeds lang heersende bedrijfstijl in het oude landschap door.

In Noord-Groningen de omzetting tot bouwland het snelst tot ontwikkeling kwam in de Noordwestelijke hoek, de Marne, mag men te beschrijven aan de reeds genoemde hogere natuurlijke vruchtbaarheid van de klei in dit gebied, waardoor een vegaante ontwikkeling in de richting van de akkerbouw hier minder problemen opleverde dan in het oostelijk gedeelte van het kustgebied. Verder heeft misschien het ongetwijfeld gunstige financiële resultaat van de akkerbouw in de oostreiks de eeuwisseling in het Marnegebied aangelegde poldertjes een stimulans gevond. Als men de inpoldering van de Uiterdijken in 1717, dus ver vóór het optreden van de hogere graanrijzen, in dit verband buiten beschouwing laat, valt de inpoldering in het Costen (Noordpolder, Uithuizerpolder en Oostpolder) later.

Wist dus zo de nieuwe bedrijfstijl het grootste deel van de provincie te overnemen, in het Westen was de zaak anders. Hier wist de oude bedrijfstijl, ondanks een tijdelijke, geringe aantasting, zich te handhaven, ja zich vermoedelijk nog iets te versterken. Wil men dit begrijpen, dan zal men het oog moeten richten op Friesland. Zoals reeds verschillende malen werd opgemerkt, is daar de oude bedrijfstijl onangestast gebleven en heeft zich uitgebreid over alle gronden, die daarvoor maar enigszins in aanmerking komen, zodat b.v., in tegenstelling met de Groninger Veenkoloniën, de Friese Veenkoloniën een overwegend veidegebied worden. Slechts de gronden, die voor de akkerbouw een uitzonderlijke geschiktheid hadden, zoals de jonge kleigronden in Noord-Friesland, worden, althans ten dele, hiervoor gebruikt. Zoals de Groninger boer bouwboer is, zo is de Friese boer met hart en ziel veehouder. De Groninger boer telt zijn bunders, de Friese boer zijn koeien. Het is de invloed van het naburige Friesland, de verselfsprekendheid, waarmee daar de veehouderij als het normale landbouwbedrijf werd aanvaard en het maatschappelijk aanzien, dat deze genoot en geniet, die de boer in het Westen van Groningen de weerstand verschafte tegen de opdringende akkerbouw en hem de oude bedrijfstijl deed bewaren.

Zo moet dus naar mijn mening de geschiedenis van de verandering van de structuur van de Groninger landbouw in zijn essentiële trekken worden gezien als een strijd tussen een oude en een nieuwe norm, een oude stijl en een nieuwe stijl. Beziet men deze geschiedenis met het oog van een econoom, dan blijft ze zinloos en onbegrijpelijk; slechts met het oog van de socioloog kan hier licht zien.

Een enkele opmerking tenslotte nog over enige bijzondere gevallen, die de aandacht verdienen. In de eerste plaats de gemeente Appingedam, die in het noordelijk kleigebied haar eigen weg heeft gevolgd. In 1830 valt deze gemeente op door een bijzonder laag percentage grasland (24%) in een omgeving met een aanzienlijk hoger percentage. In 1930 is het percentage in Appingedam gestegen tot 65, terwijl dan in de omgeving het bouwland verre overweegt. De toestand in 1930 is niet onbegrijpelijk. Appingedam is een stadje van enige omvang, met dus een vrij belangrijke behoefte aan consumptiemelk. Totdat voor enkele jaren de verplichte standaardisering werd ingevoerd, vormde de mogelijkheid van afzet van consumptiemelk in de naaste omgeving een belangrijke stimulans voor de veehouderij, omdat voor consumptiemelk aanzienlijk hogere prijzen werden betaald dan voor industriemelk. In het algemeen zien we in de omgeving van onze steden dan ook een relatief hoog percentage grasland. Hoewel niet alle melk, die thans in de gemeente Appingedam wordt voortgebracht, ter plaatse als consumptiemelk nodig zal zijn, kan deze plaatselijke behoefte verklaren, waarom hier een relatief hoog percentage grasland op zijn plaats was en dus de veeveelt een plaats van betekenis kon innemen en niet in discredit raakte. Houdt men er verder rekening mee, dat, volgens de bodenkundigen, de bodem in de gemeente Appingedam over het algemeen niet bijzonder

geschikt is voor de akkerbouw, dan is het hoge percentage grasland niet verwonderlijk. Merkw aardig is echter het geringe percentage grasland in 1830 en men zou geneigd zijn aan een vergissing te geloven, ware het niet, dat in 1862 zich een duidelijke overgangstoestand tussen de situatie in 1830 en 1930 vertoont. Het wil mij echter voorkomen, dat het mogelijk is een aanvaardbare verklaring te vinden, juist wanneer men rekening houdt met de verandering in het gebruik van de grond, die in de omgeving heeft plaats gevonden. In de 18de eeuw, vóór de omzetting van het grasland, moet de toestand in de gemeenten in de omgeving van Appingedam zo geweest zijn, dat het landbouwbedrijf daar slechts een gering of geen overschot van akkerbouwproducten opleverde, zodat in de behoeften van de gezinnen van de boeren en hun arbeidskrachten was voorzien. Weliswaar kon de behoefte van Appingedam aan deze producten door aanvoer van elders worden gedekt, doch, gezien het dure en moeilijke transport, moet het voor de bevolking van de stad aantrekkelijk zijn geweest om zich, althans gedeeltelijk, in de naaste omgeving van deze producten (granen, peulvruchten, etc.) te kunnen voorzien, terwijl voor de boeren in Appingedam de gunstige afzetmogelijkheden, welke zich hier voor hun producten voordeden, een stimulans moet hebben gevormd tot het verbouwen van akkerbouwgewassen. Deze akkerbouwproductie zal toen de productie van de voor het stadje noodzakelijke melk niet in de weg hebben gestaan, daar, gezien het geringere inwonersaantal en het geringere verbruik per hoofd van consumptiemelk, het altijd nog ongeveer één vierde van de oppervlakte uitmakende grasland wel voldoende mogelijkheden heeft geboden voor het voortbrengen van de noodzakelijke verse melk, terwijl voor zuivelproducten en desnoeds ook nog voor aanvullende voorziening van consumptiemelk de naaste omgeving van de gemeente gelegenheid te over bood. In 1830 was de situatie in de omgeving reeds belangrijk veranderd en men zou de toestand in Appingedam op dat ogenblik dan ook nog als een reliet van vroegere verhoudingen kunnen beschouwen, terwijl daarmede een geleidelijke aanpassing aan de, o.a. door de wijzigingen in de omgeving, totaal veranderde omstandigheden plaats vond. In wezen zou dus zowel de toestand in 1830 als die in 1930 op de zelfde oorzaak, een streven van Appingedam naar een zekere zelfvoorziening uit de naaste omgeving, moeten worden teruggevoerd.

In het streven naar voorziening uit de naaste omgeving, althans wat de consumptiemelk betreft, van de stad Groningen en de voordelen, welke deze melkvoorziening voor de boeren meebreacht, kan men ook de oorzaak vinden van de bijzonder hoge percentages grasland, welke de gemeente Groningen en de aangrenzende gemeenten Hengeloek en Noordlijk steeds hebben vertoond. Weliswaar is de grond in deze gemeenten in het algemeen weinig geschikt voor akkerbouw, doch wanneer niet de consumptiemelkvoorziening zulke aantrekkelijke mogelijkheden had geboden, zou het percentage bouwland vermoedelijk hoger zijn geweest. De behoefte aan consumptiemelk in de stad is zeker reeds lang zo groot geweest, dat niet, zoals met Appingedam, naar ik veronderstelde, in de 18de eeuw het geval was, ook nog akkerbouwproducten in een omvang van betekenis uit de naaste omgeving konden worden verkregen. Hiervoor is de stad, zoals bekend, reeds eenenlang voor aanvoer over grotere afstand aangewezen.

Opgemerkt moge nog worden, dat deze consumptiemelkvoorziening van de stad niet van doorslaggevende betekenis is geweest voor de handhaving van de veeteelt in het westelijke gedeelte van de provincie. Al is door de sterke groei van het aantal inwoners, vooral sedert het midden van de vorige eeuw, de stad thans voor haar melkvoorziening aangewezen op een groter gebied dan de drie genoemde gemeenten, het grootste deel van het graslandgebied heeft met de melkvoorziening van de stad weinig of geen relatie en had dit zeker niet in de tijd, toen de Groninger boeren hun beslissende keuze hebben gedaan tussen akkerbouw en veeteelt.